

Cena 3,95 zł

STAROŻYTNE CYWILIZACJE 25 GRECJA V

Podróż przez tysiąclecia

Z tym numerem
segregator gratis!

SPARTANIE I ICH DZIEJE

SPÓŁCZEŃSTWO

USTRÓJ POLITYCZNY

AGOGE
- SPARTAŃSKA
SZKOŁA ŻYCIA

WYCHOWANIE
DOROSŁYCH

HOPLICI

OBYCZAJE

LEGENDA SPARTY

AMERCOM
COLLECTION

Starożytne cywilizacje stanowiły kolebkę, w której zaczęła się kształtować nasza dzisiejsza tożsamość kulturowa. Bez ich poznania nie jesteśmy w stanie odnaleźć swoich korzeni historycznych i w pełni zrozumieć własnej tradycji. Co dwa tygodnie kolejne numery „Starożytnych Cywilizacji” przybliżą Czytelnikom historię życia codziennego, kulturę i sztukę krain i ludów szeroko rozumianej Starożytności.

W następnym zeszycie:
Germanowie

HISTORIA

SPARTANIE I ICH DZIEJE 3-5

LUDZIE I ICH ŻYCIE

SPOŁECZEŃSTWO 6-7

USTRÓJ POLITYCZNY 8-9

AGOGÉ - SPARTAŃSKA SZKOŁA ŻYCIA 10-13

WYCHOWANIE DOROSŁYCH 14-15

HOPLICI 16-17

NAUKA I KULTURA

OBYCZAJE 18-19

LEGENDA SPARTY 20

CHRONOLOGIA 21

Warunki prenumeraty:

Koszt prenumeraty 26 numerów wynosi 70 zł, natomiast 52 numerów - 140 zł. W jednej przesyłce będą wysyłane łącznie 2 numery „Starożytnych Cywilizacji”.

Prenumeratę można zacząć od dowolnego numeru (również od pierwszego).

Prosimy o czytelne zaznaczenie na przelewie tytułu pisma i numeru rozpoczynającego prenumeratę oraz danych prenumeratora.

Blankiet na wpłatę można wydrukować na stronach WWW w Internecie pod adresem: <http://www.amercom.com.pl>

Numer konta: Bank Zachodni WBK SA
oddział I w Poznaniu 10901463-35187-128-00-0

W sprawie zakupu egzemplarzy archiwalnych prosimy kontaktować się z wydawcą, tel. (0-61) 85-15-147, e-mail: prenumerata@amercom.com.pl

Wszelkie opinie i uwagi o piśmie prosimy przysyłać na adres: opinie@amercom.com.pl

Na stronie tytułowej: *Brązowy dzban na wodę w stylu lakońskim, pochodzący z Tarentu, VI w. p.n.e. W tle mury obronne Ajgosteny.*

Foto: FontShop, East News, Corel Stock Photo Library.

ISBN serii: 83-7235-712-9

Seria „Starożytne Cywilizacje” obejmie m.in. niżej wymienione tematy - niektórym z nich poświęcimy więcej niż jeden zeszyt:

Birma
Chiny
Cypr
Czarna Afryka
Dakowie
Egipt
Etiopia
Etruskowie
Fenicjanie
Germanowie
Grecja
Hetyci
Hunowie
Iberowie
Indie
Indonezja
Izrael
Japonia
Kambodża
Kartagina
Korea
Libijczycy
Meroe
Mitanni
Nubia
Olmekowie
Persowie
Roma christiana
Rzym
Scytowie
Syria
Tajlandia
Trakowie
Turcy
Twórcy megalitów
Tybet
Wietnam

W serii ukazały się już następujące numery:

1. Egipt I;
2. Rzym I;
3. Arabia I;
4. Egipt II;
5. Majowie;
6. Grecja I;
7. Rzym II;
8. Asyria;
9. Aztekowie;
10. Początki chrześcijaństwa;
11. Sumerowie;
12. Grecja II;
13. Arabia II;
14. Izrael I;
15. Egipt III;
16. Elam;
17. Grecja III;
18. Babilonia;
19. Inkowie;
20. Grecja IV;
21. Celtowie;
22. Dolina Indusu;
23. Rzym III;
24. Słowianie;
25. Grecja V.

Wydawca: **Polskie Media Amer.Com SA**
ul. Grochowe Łąki 6, 61-752 Poznań
tel. (0-61) 85-15-147, fax (0-61) 85-60-915
www.amercom.com.pl
prenumerata@amercom.com.pl

Redakcja i skład:
Media Plus sp. z o.o.
ul. Białostocka 24, 03-741 Warszawa
tel. (0-22) 670-00-40, 670-44-36
Biuro reklamy:
tel. (0-22) 670-00-40, 670-44-36

Redaktor naczelny: Bogusław R. Zagórski
Zespół autorski: prof. dr Ryszard Kulusza (teksty),
dr Jacek Rzepka (dobór ilustracji)
Skład: Krzysztof Surała
Redakcja: Bożena Hałaszczyńska, Krzysztof Jaśni

SPARTANIE I ICH DZIEJE

Spartanie stworzyli miasto-państwo wyjątkowe pod każdym względem. Obywatele nie zajmowali się pracą, lecz poświęcali czas ćwiczeniom wojskowym. Kraj stał się największą potęgą militarną świata helleńskiego i walczył przyczynił się do zwycięstwa Greków nad Persami w V w. p.n.e.

Starożytna Sparta, zwana również Lacedemonem, zajmowała prawie 8500 km², co czyniło ją największą polis grecką. Obejmowała Lakonię, Mesenię oraz położoną u wybrzeży Peloponezu wyspę Kiterę. Obywatele nazywali się Spartiatami lub Lakończykami. Mianem Lacedemończyków określano natomiast pełnoprawnych mieszkańców oraz pozbawionych praw politycznych, ale osobiście wolnych, cieszących się autonomią *periojków*.

Zanim Sparta stała się państwem oligarchicznym, w którym stosunkowo niewielka elita sprawowała niepodzielne rządy, wykorzystując bezlitośnie niewolnych helotów, przez wiele wieków była zwykłą polis z dobrze rozwiniętą gospodarką i kulturą.

W epoce archaicznej doszło do ważnych zmian, dzięki przekształceniu części ludności podbitej Lakonii i Mesenii w niewolnych helotów. Spowodowały one wyzwolenie obywateli z obowiązku pracy, pozwalając im na ciągłe doskonalenie sztuki wojennej, co zapewniło państwu mocarstwową pozycję w Grecji i bezpieczeństwo w kraju. Sparta zapłaciła jednak za tę transformację wielką cenę. Izolując się od reszty świata greckiego, skazała się na zacofanie cywilizacyjne, które ostatecznie rozsadziło struktury społeczne i polityczne państwa.

Zanim Sparta stała się Spartą

Ukształtowanie się państwa spartańskiego wiąże się z przybyciem na Peloponez Dorów (przełom II i I tysiąclecia p.n.e.). W X w. p.n.e. twórcy przyszłej potęgi militarnej zamieszkali cztery wsie nad Eurotasem (Kynosura, Mesoa, Limnaj i Pitana). Centralnym ośrodkiem wspólnoty tych

osad były: akropol z sanktuarium Ateny Poliuchos (czyli opiekunki miasta) oraz święty okrąg Artemidy Ortii. W IX w. p.n.e. wspólnota uległa poszerzeniu, gdyż dołączyli do niej mieszkańcy wsi Amyklaj. Od tej pory region obejmujący pięć osiedli był umownie nazywany stolicą państwa spartańskiego, która nigdy nie stała się miastem we właściwym tego słowa znaczeniu.

Reformy Likurga

Według Spartan, ukształtowanie się specyficznego ustroju społecznego i politycznego ich miasta-państwa było zasługą legendarnego prawodawcy o imieniu

Likurg. To właśnie jego reformy miały stworzyć najlepszy ustrój, nazywany przez Spartan *kosmos* (porządek, ład) lub *eunomia* (stan dobrych praw).

Nie umiemy dokładnie datować działalności Likurga, o którym grecki biograf Plutarch z Cheronei (I/II w. n.e.) napisał, że *nie wiadomo nawet, kiedy żył i czy żył na pewno*. Na ogół umieszcza się jego reformy w IX lub VIII w. p.n.e. Uznaje się, że prawodawca ten zaprowadził w Sparcie równość majątkową (*isoteta tes usias*), rozdzielając między obywateli 9000 działek ziemi (*kleroi*). Przypisywano mu tzw. Wielką Retrę (ustawę opartą na wyroczni delfickiej), która m.in. wprowadzała radę starszych (geruzję) oraz określała jej stosunki z królami i zgromadzeniem ludowym.

W VII w. p.n.e. stworzono kolegium eforów (najwyższych urzędników, wybieranych na rok przez zgromadzenie ludowe - *apelle*), mających stanowić przeciwwagę dla władzy królów. Pojawiła się też poprawka do ustawy, której autorami byli królowie Teo-

Bunt Meseńczyków doprowadził do długotrwałej II wojny meseńskiej (ok. 650-620 r. p.n.e.), wygranej z trudem przez Spartę. W ten sposób w VII w. p.n.e. uzyskała ona swój niemal ostateczny kształt terytorialny, co nie oznaczało jednak zahamowania jej wpływów na Peloponezie.

podjęli próbę rozszerzenia wpływów. Starania jednak się nie udały i od tej pory skupili uwagę na obronie interesów na Peloponezie.

Jednocześnie szacunek dla potęgi militarnej tego państwa był tak wielki, że to ono właśnie poprowadziło Greków do zwycięstwa w wojnie z Persami w 480-479 r. p.n.e. Wtedy też Sparta zapisała najchlubniejszą w swej historii kartę (niestety, król Leonidas zginął wówczas wraz z 300 żołnierzami w Wąwozie Termopilejskim). Wojska spisały się bardzo dzielnie również w bitwie pod Platejami. Wkrótce potem w obawie o bezpieczeństwo wewnętrzne wsęgo kraju Spartanie zrezygnowali z dalszego przywództwa, otwierając Atenom drogę rozwoju.

Prawa poleis kreteńskich wykazywały spore podobieństwa do ustroju i obyczajów antycznej Sparty. Prawa lakońskie znamy jednak tylko z przekazów literackich, podczas gdy na Krecie zachowały się dokumenty opublikowane w formie inskrypcji. Do najświetniejszych, najdłuższych i najlepiej zachowanych należy kodeks z Gortyny, spisany na kamieniu w V w. p.n.e.

Związek Peloponeski

Sparta umocniła swą przewagę w Grecji, tworząc w połowie VI w. p.n.e. Związek Peloponeski. Tym mianem jest określany system sojuszków, dzięki któremu to miasto-państwo zyskało zobowiązanych do pomocy wojskowej sprzymierzeńców.

Członkowie związku, składającego się w większości z państw peloponeskich, podejmowali wspólnie decyzje o wojnie, pozostawiając naczelną dowództwo Sparcie. Jej władcy na przełomie VI i V w. p.n.e.

Sparta to nie tylko potęga militarna, ale i ważne centrum literatury, sztuk pięknych oraz rzemiosł. Lakońscy twórcy słynęli między innymi z wyrobu znakomitych naczyń z brązu i cenionej ceramiki. Brązowy krater o wysokości 1,64 m, masie 208 kg i pojemności 1200 litrów - znaleziony we Francji (w Vix), nieopodal źródeł Sekwany - powstał w VI w. p.n.e. i nieznanymi nam drogami dotarł z Lakonii do grobu celtyckiej księżniczki.

pop i Polidor. Ograniczyła ona uprawnienia zgromadzenia, przyznając radzie starszych prawo uchylecia tych decyzji *apelli*, które mogły być szkodliwe dla państwa.

Hegemonia na Peloponezie

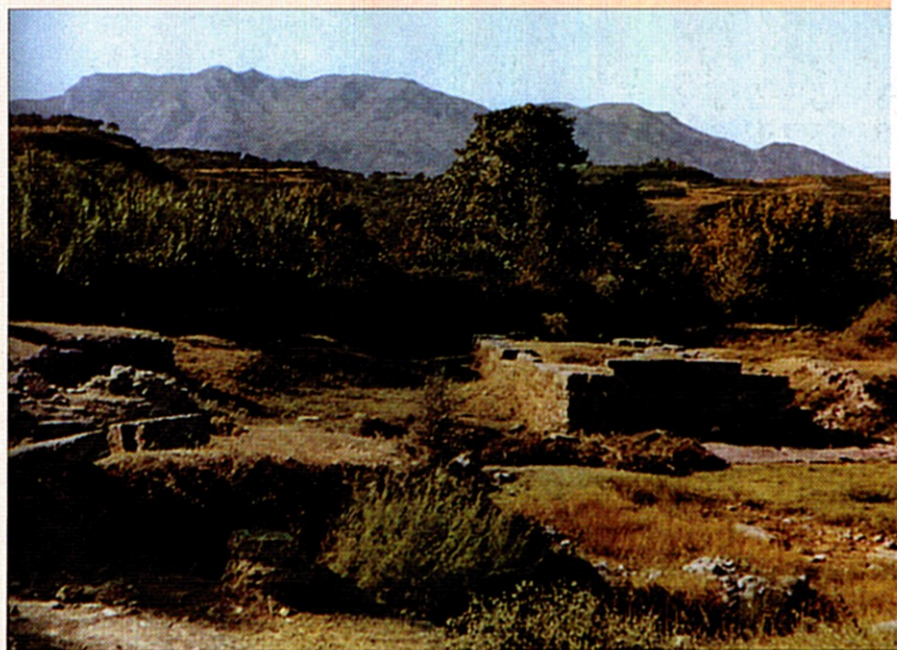
Wraz z powstaniem ustroju Sparty ustalili się jej kształt terytorialny. Miasto-państwo, które nie uczestniczyło w Wielkiej Kolonizacji, całą energię skierowało najpierw na opanowanie Lakonii, a po jej zajęciu podjęło ekspansję na teren sąsiedniej Mesenii. Zdobyta w czasie I wojny meseńskiej (ok. 740-720 r. p.n.e.) ziemię rozdzielono między obywateli (co rozładowało głód ziemi, prowadzący w wielu państwach greckich do walk wewnętrznych i podejmowania inicjatyw kolonizacyjnych), dla których pracowała ujarzmiona ludność, zamieniona w niewolników państwowych, zwanych helotami.

Ateny i Sparta

Po wojnach perskich stopniowo narastał konflikt ateński-spartański. W połowie V w. p.n.e. przybrał na sile. Zawarty w 447/46 r. p.n.e. pokój trzydziestoletni jedynie na krótko złagodził wzajemną wrogość, która z wielką siłą wybuchła w końcu lat trzydziestych. Sparta wraz ze swoimi sojusznikami odniosła, okupione wielkimi stratami, zwycięstwo nad Atenami w wojnie peloponeskiej (431-404 r. p.n.e.). Ale napływ wielkich bogactw oraz oddziaływanie świata zewnętrznego na Spartan, którzy nie potrafili się oprzeć jego pokusom, zapoczątkowały rozkład państwa. Przyspieszyła go ustawa zaproponowana przez Epitadeusa (404-371 r. p.n.e.), zezwalająca na testamentowe przekazywanie mająt-

Ruiny niewielkiej (ok. 4,5 x 12 m) doryckiej świątyni Artemidy Ortii (opiekunki dorastającej młodzieży) z VIII w. p.n.e., znajdujące się w głównym ośrodku kultowym Sparty, który słynął z surowych i okrutnych obrzędów inicjacyjnych młodzieży męskiej.

ści z pominięciem prawa dziedziczenia. Spowodowało to zmniejszanie się liczby pełnoprawnych obywateli (na początku V w. p.n.e. wynosiła ona ok. 10 000, w końcu IV w. p.n.e. - 1000), prowadząc do akumulacji bogactwa w rękach nielicznej elity.

Dziesięć lat po zakończeniu wojny peloponeskiej Ateny, Teby, Korynt i wiele innych państw wystąpiło zbrojnie przeciw Sparcie. Z wojny zwanej korynecką (395-387/86 r. p.n.e.) Sparta wyszła jeszcze jako zwycięzca, ale zawdzięczała to przede wszystkim poparciu Persji, której oddała w zamian panowanie nad miastami greckimi w Azji Mniejszej. Jednak dni hegemonii spartańskiej były już policzone.

W 371 r. p.n.e. w bitwie pod Leuktrami Tebańczycy pokonali dotychczas niezwykłych Spartan. W 369 r. p.n.e., aby rzucić ich na kolana i przekreślić na

zawsze możliwość odrodzenia potęgi, Tebańczycy doprowadzili do oderwania Misenii i utworzenia na jej terenie niezależnego państwa. Od tej pory Sparta żyła już tylko w cieniu minionej świetności. Podejmowane w okresie hellenistycznym przez królów Agisa IV i Kleomenesa III próby reform wewnętrznych zakończyły się fiaskiem.

W okresie rzymskim Sparta była tylko symbolem swej wcześniejszej potęgi militarnej, wegetując jako pozbawiona znaczenia osada prowincjonalna, którą Rzymianie uczcili, przyznając jej status wolnego miasta (*civitas libera*). W 267 r. n.e. spokój tego grodu zakłócił łupieżczy najazd Herulów. W 395 r. n.e. Spartę zniszczyli Goci. Później Bizantyjczycy założyli na jej miejscu miasto Lakedaimonia, na które napadali Słowianie. W Średniowieczu nie odgrywała ona już większej roli.

Hoplita spartański - brązowa figurka z okresu archaicznego; ok. 500 r. p.n.e.

SPOŁECZEŃSTWO

Starożytny wielbiciel ustroju spartańskiego, Kritiasz z Aten, twierdził, że w Lakonii wolni są najbardziej wolni, a niewolnicy najbardziej zniewoleni. Słowa te oddają w skrócie zasadniczy sens rządów sprawowanych w Lacedemonie, w którym nieliczna warstwa zawodowych wojowników-obywateli żyła kosztem bezwzględnie wyzyskiwanych helotów.

Zapasy należały do najczęściej wykonywanych ćwiczeń, umacniających sprawność fizyczną Spartan i ich ducha walki. Malowidło wazowe.

Heloci

Niewolni chłopci, zwani helotami, byli podstawą systemu społecznego i gospodarczego. Ich liczba kilkakrotnie przewyższała liczbę Spartan.

Odpowiedź na pytanie o rodowód lakonickich chłopów zazwyczaj podlega dyskusji. Mogli oni bowiem być potomkami ludności mykeńskiej, podbitej przez Dorów, lub następcami obrońców w niewolników mieszkańców obszarów zajętych przez Spartę w IX-VIII w. p.n.e. Inna teoria głosi, że wśród ich przodków byli zubożali chłopci, którzy popadli w niewolę za długi.

Głównym obowiązkiem helotów była praca na należącej do Spartiaty działce. Przywiązane dziedzicznie do ziemi rodziny helockie utrzymywały swego pana oraz jego bliskich. Obywatel nie mógł wyzwolić ani sprzedać helotów, których był raczej użytkownikiem aniżeli właścicielem.

Zasadnicze decyzje dotyczące niewolnych chłopów podejmowało państwo. Eforowie, obejmując urząd, każdego roku wypowiadali wojnę helotom, co miało uchronić Spartan przed gniewem bogów

w razie zabicia chłopca. Jeżeli pan uznał zachowanie swego heloty za niestosowne, mógł go nawet zabić. Jeśli zaś cudzy niewolnik okazał się kłębny, też można było go karać śmiercią, a na obywatela, do którego należał, nakładano grzywnę.

Zuwagi na znaczenie, jakie miał dla Spartan stały nadzór nad helotami, konieczne było wprowadzenie specjalnych przepisów dotyczących stroju, który umożliwiałby proste zidentyfikowanie niewolnika. Dlatego kazano chłopcom nosić specjalne czapki i kaftany z psiej skóry. Zastraszaniu helotów służyła też *krypteja*, w której ramach młodzi Spartiaci skrytobójczo usuwali najbardziej niebezpiecznych osobników.

Spartanie stosowali nie tylko wymuszanie posłuszeństwa, ale i różne metody fizycznej eliminacji helotów. O jeszcze jednej z nich opowiada Tukidydes, relacjonując historię, która miała miejsce w czasie wojny peloponeskiej: *Tych helotów, którzy według własnego mniemania odznaczyli się na wojnie, wezwali do zgłoszenia się. Zapowiedzieli, że dadzą im wolność. W rzeczywistości miała to być próba. Sądzieli bowiem, że ci heloci, którzy najbardziej pragną wolności, jako pierwsi osmielą się zbuntować przeciw Lacedemończykom. Wybrano z nich około dwóch tysięcy; z wieńcami na głowie obchodzili oni świątynie jako ci, którzy mają być wyzwoleni;*

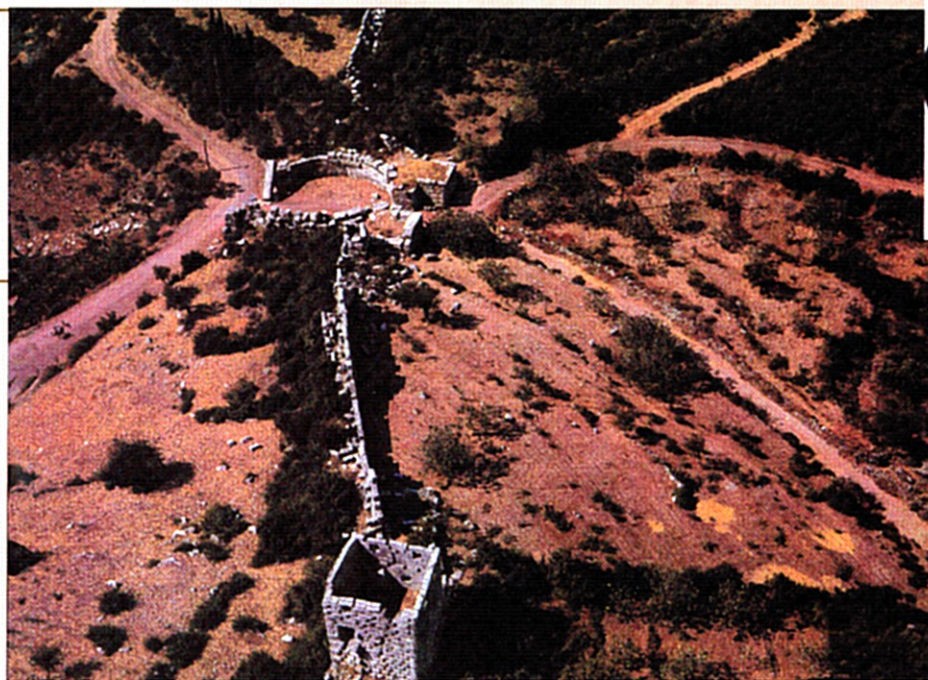
Spartanie

Spartanie z dumą mówili o sobie, że są *Shomojoi*, czyli jednakowi lub równi. Gwarancją tego stanu było posiadanie przez każdego z pełnoprawnych obywateli działki ziemi (*kleros*), uprawianej przez przywiązanych do niej dziedzicznie helotów. Poletka były równe raczej pod względem wydajności niż wielkości. *Kleros* dziedziczył najstarszy syn (nie wiemy, niestety, co się działo, gdy ojciec miał kilku synów) albo córka (ale z chwilą jej zamążpójścia prawa do działki przejmował mąż). W rzeczywistości równość Spartan była mitem. Społeczność obywatelską stanowili równi i równiejsi, a rządy sprawowała nieliczna grupa uprzywilejowanych mieszkańców.

Stater - złota moneta z Tarentu, spartańskiej kolonii w Italii; 340-334 r. p.n.e.

Fortyfikacje Meseny powstały wkrótce po odzyskaniu wolności przez jej mieszkańców. Obecnie należą do najlepiej zachowanych umocnień greckich.

niedługo potem zniknęli i nikt nie wiedział, co się z nimi stało (Tukidydes „Wojna peloponeska”).

Niemniej jednak Spartanie musieli wypracować pewne formy współżycia z niewolnymi chłopami. Wiemy, że heloci i helotki pracowali jako służba domowa. Mężczyźni tego stanu towarzyszyli też swoim panom w czasie wypraw wojennych, służyli w wojsku jako lekkobrojni, a nawet hoplici. System spartański stwarzał im pewne możliwości awansu społecznego - wyzwalano ich za zasługi wojenne (*neodamodzi*). Specjalny status mieli też

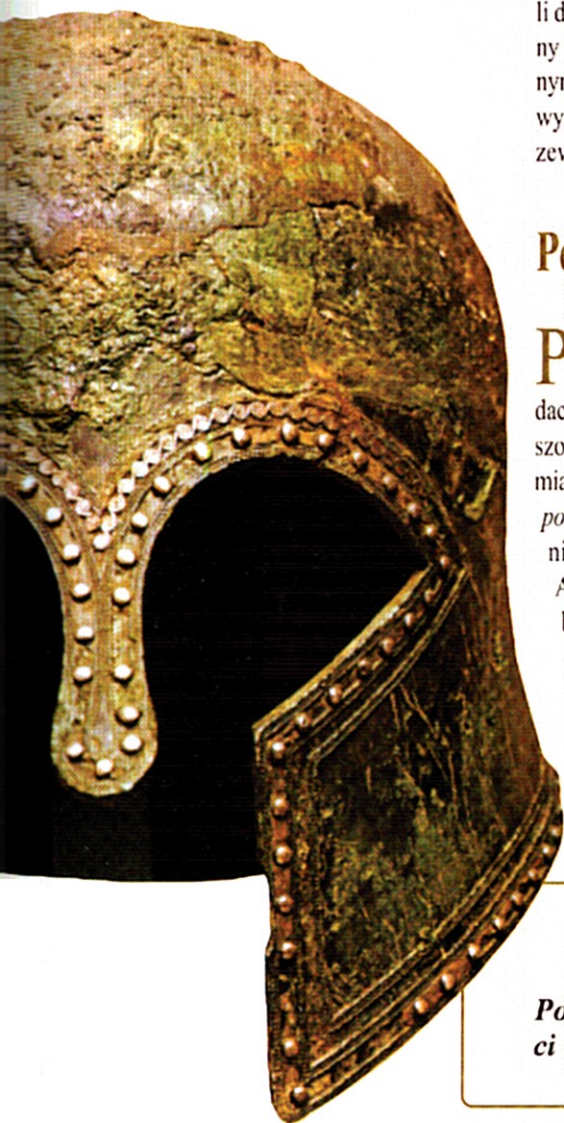
mothakowie, synowie Spartan i helotek. Mimo to wśród pełnoprawnych obywateli dominowało poczucie zagrożenia ze strony niewolników, wyrażające się między innymi niechęcią do podejmowania dalekich wypraw, a także odcinaniem się od świata zewnętrznego.

Periojkowie

Periojkowie (*ci, którzy mieszkają naokoło*) osiedlili się w mniej więcej stu osadach, leżących głównie w Lakonii. Większość wsi miała wprawdzie niewielkie rozmiary, ale inni Grecy określali je mianem *poleis*, które stosowano w odniesieniu do niezależnych miast-państw, takich jak Ateny lub Sparta. Zapewne powodem była stosunkowo szeroka (choć ograniczona do spraw wewnętrznych) niezależność periojków, którzy mieli własne prawa i władzę. Nie mieli natomiast wpływu na politykę Sparty, choć podlegali poborowi do służby woj-

skowej i uczestniczyli w prowadzonych przez nią wojnach.

Periojkowie pełnili ważną rolę w gospodarce Sparty. Wytwarzali potrzebną wojownikom broń, zajmowali się rzemiosłem i handlem, aczkolwiek głównym zajęciem większości z nich była jednak uprawa roli. W odróżnieniu od helotów nie buntowali się przeciwko panującym, najwyraźniej ceniąc sobie pokój, jaki zawdzięczali Spartanom.

Hełm koryncki z ok. 500 r. p.n.e. Podobnych używali hoplici podczas wojen perskich.

Gdy w 369 r. p.n.e. Tebańczycy doprowadzili do powstania na terenie Mesenii niezależnego, wrogiego Sparcie państwa, w jego tworzeniu wzięli udział nie tylko heloci, ale również liczni meseńscy uchodźcy rozsiani po greckim świecie. Mimo upływu długiego czasu (większość emigrantów stanowili potomkowie tych, którzy uciekli w V w. p.n.e., a nawet wcześniej) Meseńczycy zachowali w obcym otoczeniu własne tradycje, zwyczaje kultowe, a nawet dialekt, nie mówiąc o nienawiści do Spartan, którą przekazywano z pokolenia na pokolenie.

USTRÓJ POLITYCZNY

Ustrój państwa spartańskiego odznaczał się prostotą. Władzę sprawowali dwaj królowie z dynastii Agiadów i Eurypontydów, geruzja, pięciu eforów oraz zgromadzenie ludowe.

Królowie

Nie wiemy, dlaczego w Sparcie przetrwała władza królewska (*basileia*), którą w innych państwach greckich zastąpili obierani urzędnicy, ani też z jakich przyczyn miasto-państwo miało jednocześnie dwóch królów. Spartański mit wywodził instytucję podwójnego królestwa od bliźniaków, synów Aristomache i króla Aristodemos, zdobywcę Lakonii. Nie mogli ich rozróżnić, za radą wyroczeni Spartanie uznali obydwu za władców. Uczni odnoszą się jednak sceptycznie do tej opowieści.

Wedle jednej z hipotez podwójne królestwo mogło być wynikiem połączenia dwóch wspólnot, z których każda zachowała swego naczelnika.

Królowie spartańscy w okresie klasycznym pozostali wodzami armii oraz kapłanami Zeusa. Przysługiwało im w czasie wojny prawo do gwardii przybocznej złożonej z trzystu najlepszych żołnierzy. Zajmowali honorowe miejsce w czasie igrzysk sportowych i podczas składania ofiar, a na ucztach otrzymywali

Na reliefie z okresu wojen perskich ukazano dwukonny wóz bojowy i hoplitów. Jednak ze względu na górzyste ukształtowanie terenu rzadko posługiwano się w Grecji klasycznej takimi pojazdami.

podwójne porcje żywności. Z dawnych przywilejów zachowali też pewne uprawnienia sędownicze.

Spartanie otaczali królów wielkim szacunkiem, o czym świadczy opisana przez Herodota w „Dziejach” uroczysta oprawa ich pogrzebu: *Jeźdźcy zwiastują wypadek po całym lakońskim kraju, a w mieście biegają wokół kobiety i biją w kotły. Gdy się to stanie, muszą z każdego domu dwie wolno urodzone osoby, mężczyzna i kobieta, przywdziać żalobę; kto nie czyni temu zadość, podlega wielkiej grzywnie. (...) muszą z całej Lakonii, poza Spartiatami, obowiązkowo przybyć na pogrzeb periorkowie w oznaczonej liczbie. Gdy więc ich, helotów, i samych Spartiatów zgromadzą się liczne tysiące,*

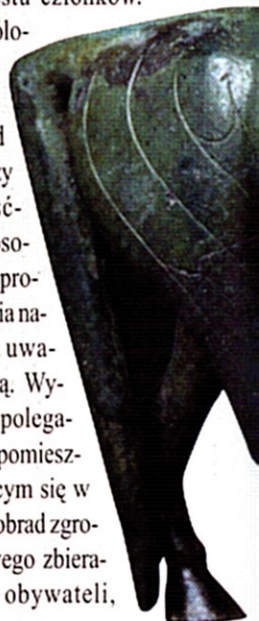
Spartanki - lakońskie posążki z brązu; VI w. p.n.e.

wtedy pospołu z żonami tłuką się gorliwie po czole i podnoszą niezmierny lament, utrzymując za każdym razem, że ostatnio zmarły król był najlepszy. Jeśli zaś król jakiś padnie w wojnie, sporządzają jego podobiznę i wynoszą ją do grobu na pięknie usłanych marach [noszach]. A skoro go pogrzebią, przez dziesięć dni nie odbywają się u nich żadne zajęcia na rynku ani posiedzenia wyborcze, tylko w ciągu tych dni obchodzą żalobę.

Geruzja

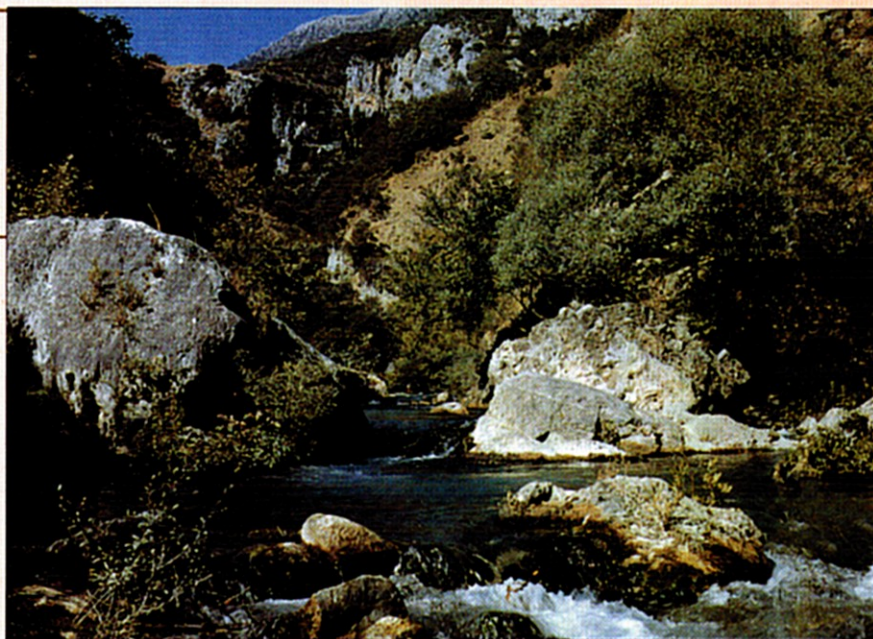
Rada starszych (geruzja) składała się z trzydziestu członków.

Byli to dwaj królowie oraz 28 gerontów wybieranych spośród obywateli, którzy ukończyli sześćdziesiąt lat. Stosowaną wówczas procedurę głosowania nawet starożytni uważali za dziecinną. Wybory gerontów polegały na tym, że w pomieszczeniu znajdującym się w pobliżu miejsca obrad zgromadzenia ludowego zbierała się grupa obywateli,

Surowy spartański krajobraz. Na pierwszym planie rzeka Eurotas, w tle góry Tajgetu.

stwierdzających, którego z kandydatów Spartiaci przyjmowali najgłośniejszymi okrzykami. Wynik takiego wyboru można by uznać za sprawdzian popularności ubiegających się o uczestnictwo w geruzji, jednak wiadomo, że nie wybierano na gerontów zwykłych ludzi. Najprawdopodobniej zwyciężali ci, którzy sprawowali już inne funkcje publiczne, a ich ojcowie byli wcześniej gerontami.

Członkostwo w radzie starszych było dożywotnie, a geronci nie podlegali żadnej kontroli. Geruzja pełniła w Sparcie

najwyższą władzę sądowniczą, rozpatrując wszystkie sprawy zagrożone karą śmierci, wygnania lub pozbawienia praw obywatelskich.

zała przysięga składana co miesiąc przez królów i eforów. Królowie zapewniali w niej, że będą przestrzegać praw, a eforowie, że będą popierać ich propozycje.

Eforowie

Władza eforów, wybieranych corocznie przez zgromadzenie ludowe, była ogromna. Do urzędników tych należały: pieczęć nad bezpieczeństwem państwa, sprawowanie najwyższej władzy administracyjnej i sądowniczej oraz kierowanie polityką zagraniczną Sparty.

Szczególne znaczenie miały stosunki eforów z królami. Samo już utworzenie eforatu zmierzało do ograniczenia pozycji królów w państwie. Gdy np. w ich obecności wszyscy wstawali, eforowie jako jedyni mogli siedzieć. Natomiast, gdy eforowie wzywali króla do siebie, a ten dwukrotnie odmawiał, za trzecim razem musiał spełnić ich żądanie.

Niewątpliwie najbardziej wskazane było zachowanie harmonii obydwu władz oraz zgody między nimi, co wyra-

Apella

Na zbierającym się raz w miesiącu zgromadzeniu ludowym Sparty (*apella*) dokonywano wyboru gerontów i eforów, decydowano o wojnie i pokoju oraz podejmowano inne ważne dla państwa postanowienia. Jednak z wnioskami mogli występować tylko eforowie, geronci i królowie, co w przypadku zgody między nimi nie dawało zebrany wielkich szans na podjęcie innej decyzji niż uzgodniona przez władzę. W *apelli* spartańskiej, której uczestnicy nawykli do oszczędnego wysławiania się oraz posłuszeństwa prawom i władzy, nie było debat przypominających gorące dyskusje na zgromadzeniu ludowym w Atenach. W rezultacie *apella* jedynie w razie rozbieżności zdań w obrębie elity rządzącej mogła odgrywać bardziej samodzielnią rolę polityczną.

Jeździec z Grumentum w Italii. Brązowa figurka z połowy VI w. p.n.e. jest dowodem na rozpowszechnienie się greckiego modelu uzbrojenia na zachodzie Europy. Helm i pancerz są typowo spartańskie, choć w Lakonii używali ich piesi hoplici, a nie kawalerzyści.

AGOGGE - SPARTAŃSKA SZKOŁA ŻYCIA

Rozwój kultury został w Sparcie zahamowany, gdy z końcem okresu archaicznego całe życie polis podporządkowano utrzymaniu skrajnie oligarchicznych systemów społecznego i politycznego. Ważnym elementem tego procesu było - niezwykle nawet dla starożytnych Greków, słynące z surowości - wychowanie spartańskie.

Los dziecka nie zależał w Sparcie od woli rodziców. Ojciec zanosił noworodka do sali zebrania swych krewnych, gdzie starcy oceniali stan noworodka. Dzieci uznane za silne i zdrowe zachowywano przy życiu, słabe i chore wite porzucano na pewną śmierć w górach Tajgetu.

Do siódmego roku życia chłopiec pozostawał pod opieką matki i innych kobiet z rodziny. Dbano także umiejętnie o karmicielki, by bez powikłań chowając niemowlęta już wtedy nadawały im kształt i wygląd wolnych jednostek, uczyły je zadowalać się prostym pożywieniem, przyzwyczajały znosić odważnie ciemność i samotność, odczuwały kaprysy i kwileń (Plutarch „Żywot Likurga”).

Edukacja młodzieńców

Gdy chłopiec ukończył siedem lat, podlegał wychowaniu państwowemu (agoge), z którego zwalniano jedynie następcę króla. Od tego momentu żył w kompanii (ila, agela, bua) i kształtował w sobie cechy typowe dla spartańskiego obywatela i żołnierza: *Zamiast wydelikacować stopy noszeniem obuwia, polecił [Likurg] hartować je przez chodzenie boso, uważając, że jeżeli w tym się wyćwiczą, o wiele łatwiej będą piąć się do góry i bezpieczniej będą schodzić po spadzistym terenie; i jeżeli [chłopiec] zahartuje nogi, prędzej boso niż obuty będzie chodzić, wspinać się i biegać. A zamiast rozpieszczać ich szatami, nakazał się przyzwyczajać do jednej szaty przez cały rok, w przekonaniu, że w ten sposób lepiej się zahartują na zimno i ciepło. A co do pożywienia radził, aby mężczyzna jadł tyle, by nie obciążał go nadmiar jedzenia, ale by raczej uczył się znosić niedostatek. Uważał bowiem, że tak wychowani łatwiej mogliby w razie potrzeby pracować, i to z wysiłkiem, bez jedzenia, i łatwiej wytrzymać z tą samą żywnością, gdyby taki był rozkaz, przez dłuższy czas, mniej potrzebowaliby przyprawy, łatwiej stosowałiby się do*

każdej potrawy i byłiby zdrowsi. Sądził też, że do wzrostu bardziej przyczynia się pożywienie, które ciała czyni smukłymi, niż takie, które powoduje otyłość. Żeby znów głód zanadto im nie dokuczał, nie pozwolił im żadnej potrzebnej rzeczy brać bez trudu, ale pozwolił im kraść to i owo dla zaspokojenia głodu (Ksenofont „Ustrój polityczny Sparty”).

Nadzorcy

Chłopcy podlegali władzy specjalnego nadzorca (pajdonomos), którego wyznaczano na rok spośród ludzi sprawujących najwyższe urzędy.

Bezpośrednim przełożonym grupy był wyznaczany spośród jej członków ejren, który dowodził swoim oddziałem w bitwach, a w domu miał go na usługi w czasie przyrządzania wieczerzy. Chłopcy wspólnie spożywali posiłki. Gdy się najedli, przywódca organizował im różne zajęcia: jednemu chłopcu kazał - bywało - zaśpiewać coś, innemu zadawał pytanie wymagające przemyślanej odpowiedzi, np. *jaka jest największa cnota mężczyzny i czym się objawia. W ten sposób uczyli się oni osądzać, co dobre i piękne, i od początku zajmować się społeczeństwem. Bo nie umieć odpowiedzieć na pytanie, który obywatel jest dzielny, a który mało poważany, uchodziło za oznakę duszy gnuśnej i nieambitnej. Odpowiedź musiała zawierać zwięzłe uzasadnienie. Za odpowiedź nietrafną ejren karał ukąszeniem w wielki palec u ręki (Plutarch „Żywot Likurga”).*

Kształcenie umysłu odgrywało w wychowaniu spartańskim niewielką rolę. Chłopców uczono wprawdzie pisać i czytać, ale nie oprócz tego. Dopuszczano jedynie słuchanie poezji sławiącej męstwo żołnierskie i poświęcenie dla ojczyzny. Wiersze Tyrtajosa, Teognisa i Pindara uznano za godne odczytania, ale na przykład poematy Hezjoda, który opisywał trud rolnika, uważano za odpowiednie jedynie dla helotów.

AGOGGE - SPARTAŃSKA SZKOŁA

Dorośli stale nadzorowali chłopców. W czasie specjalnie organizowanych ćwiczeń sprawdzali czynione przez nich próby. System wychowawczy był nastawiony na wyłonienie najlepszych i najbardziej bezwzględnych. Służyły temu nie ćwiczenia sportowe oraz najróżniejsze próby, niekiedy okrutne, jakim poddawano młodych ludzi.

PLAN SPARTY

1. Akropol
2. Pozostałości hellenistycznej bramy miejskiej
3. Mury obronne z II w. p.n.e.
4. Stoa - sukiennice z II w. n.e.; mimo późnej daty powstania, nazywano ją Stoą Perską - na cześć zwycięstwa nad Persami w V w. p.n.e.
5. Hellenistyczna rotunda
6. Teatr z I w. p.n.e.
7. Archaiczna świątynia Ateny Chalkiojkos (...z brązowego domu"), jednego z głównych bóstw Sparty
8. Wczesnobizantyjska bazylika
9. Łaźnie z czasów rzymskich
10. Zespół świątyni Artemidy Ortii
11. Współczesne miasto
12. Muzeum archeologiczne

KRYPTEJA

Jedną z prób, jakim poddawano młodzieńców, była krypteja - osobliwe połączenie szkoły przetrwania ze szwadronami śmierci.

Zaopatrzone jedynie w sztylet chłopiec oddalał się od miasta i starał się, żeby go nikt nie dostrzegł (stąd nazwa kryptoi - co znaczy „ukrywający się”). Wędrował po górach, sypiał mało i musiał czuwać, ażeby go nie zaskoczono; nie miał żadnej pomocy, nie zabierał ze sobą żywności. Młodzieńców wysyłano bez ubrania, każdego oddzielnie. Mieli tak spędzić rok, żywiąc się tym, co ukradną albo w inny sposób zdobędą. Nocami zabijali helotów w ich domach. Wychodzili także za dnia na pola, aby mordować zniecałk chłopów, którzy mogliby ewentualnie zagrozić państwu, podnosząc rokosz. Eliminacji podlegali heloci najsprawniejsi fizycznie, najodważniejsi i najinteligentniejsi.

Z tych ludobójczych wzorców totalitarne państwa korzystały jeszcze długo po upadku Sparty, aż do naszych czasów.

Uczestnicy zawodu z atrybutami rósł skoczek w dół oszczepnicy i dło wazowe z ok

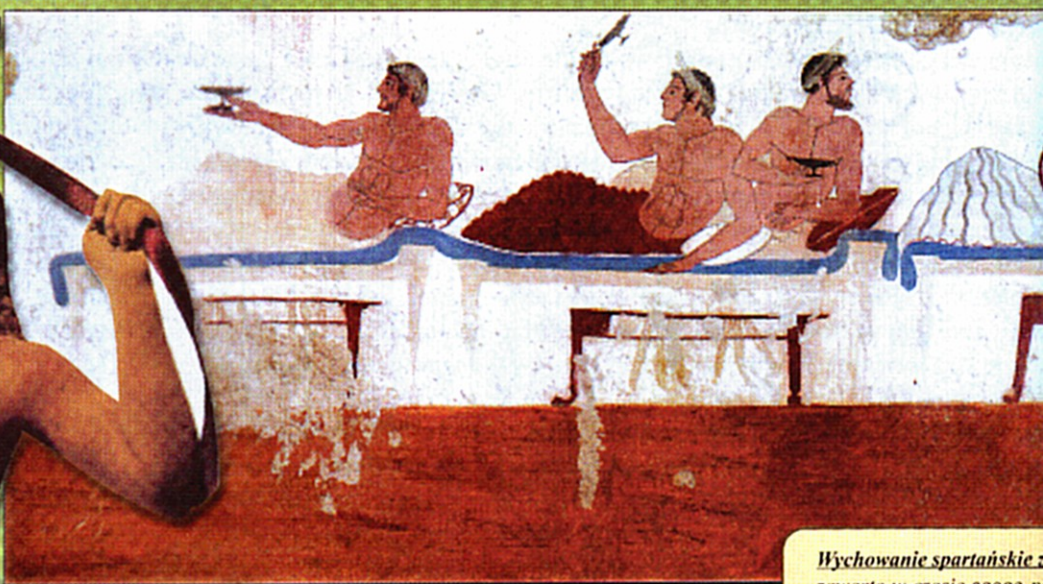

Zapasy. Malowidło wazowe.

INICJACJA W ŚWIĄTYNI

W okresie archaicznym w świątyni Artemidy Ortii (opiekunki dorastającej młodzieży) odbywał się spartański program wychowania obywateli - młodzi chłopcy poddawani byli rytualnej inicjacji. Jedną grupą, uzbrojona w rzemienie, bronila sera położonego na gołymi rękami, usiłując go zdobyć. W czasach późniejszych obrzęd zmienił się w biczowanie; mieli znieść je bez ruchu i jęku, trzymając ręce uniesione nad głowę. W okresie hellenistycznym i rzymskim ten rytuał stał się najbardziej wytrwałego. W okresie hellenistycznym i rzymskim ten rytuał stał się najbardziej wytrwałego. W okresie hellenistycznym i rzymskim ten rytuał stał się najbardziej wytrwałego. W okresie hellenistycznym i rzymskim ten rytuał stał się najbardziej wytrwałego. W okresie hellenistycznym i rzymskim ten rytuał stał się najbardziej wytrwałego.

ch postę-
ntensyw-

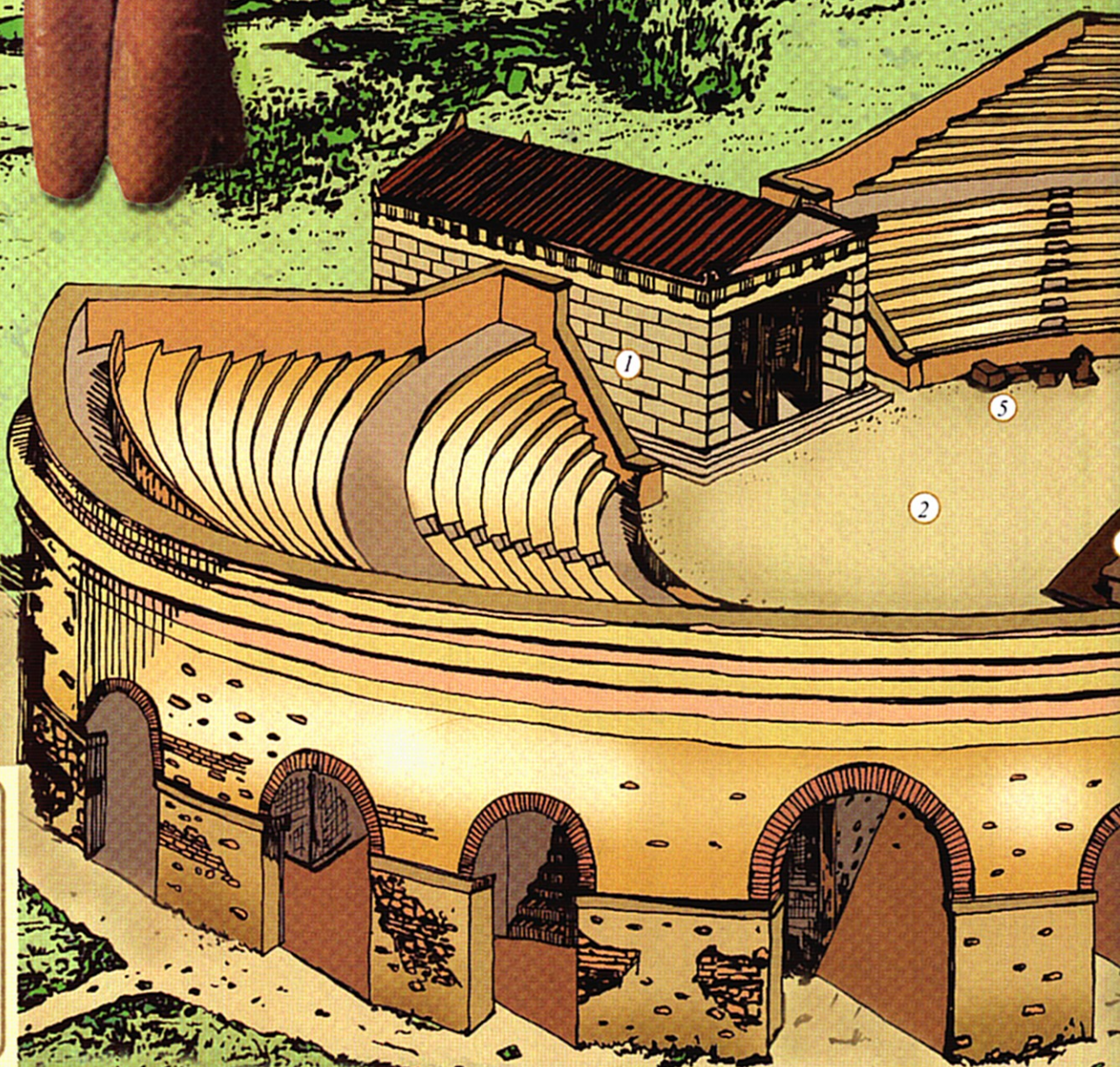

Wychowanie spartańskie zawarte w czasie agoge p na całe życie. Sprzyjał to w andrejonach (domach m donii (V w. p.n.e.).

Naczynie na oliwę przedstawia młodzieńca wiążącego na głowie opaskę - znak zwycięstwa w zawodach sportowych.

6

łów sportowych nych dyscyplin: z ciężarkami, kobał. Malowało 520 r. p.n.e.

łodzieży) uczestniczący w agorani byli surowej próbie inicjatarzu, pozostali atakowali ich charakter: młodzieńców podda-ponad głowę. Zwycięzcą oglądał przekształcił się w krwawy, nie zamożni turyści z całego jeden z najbardziej okazałych y Ortii przyćmiewały bardziej

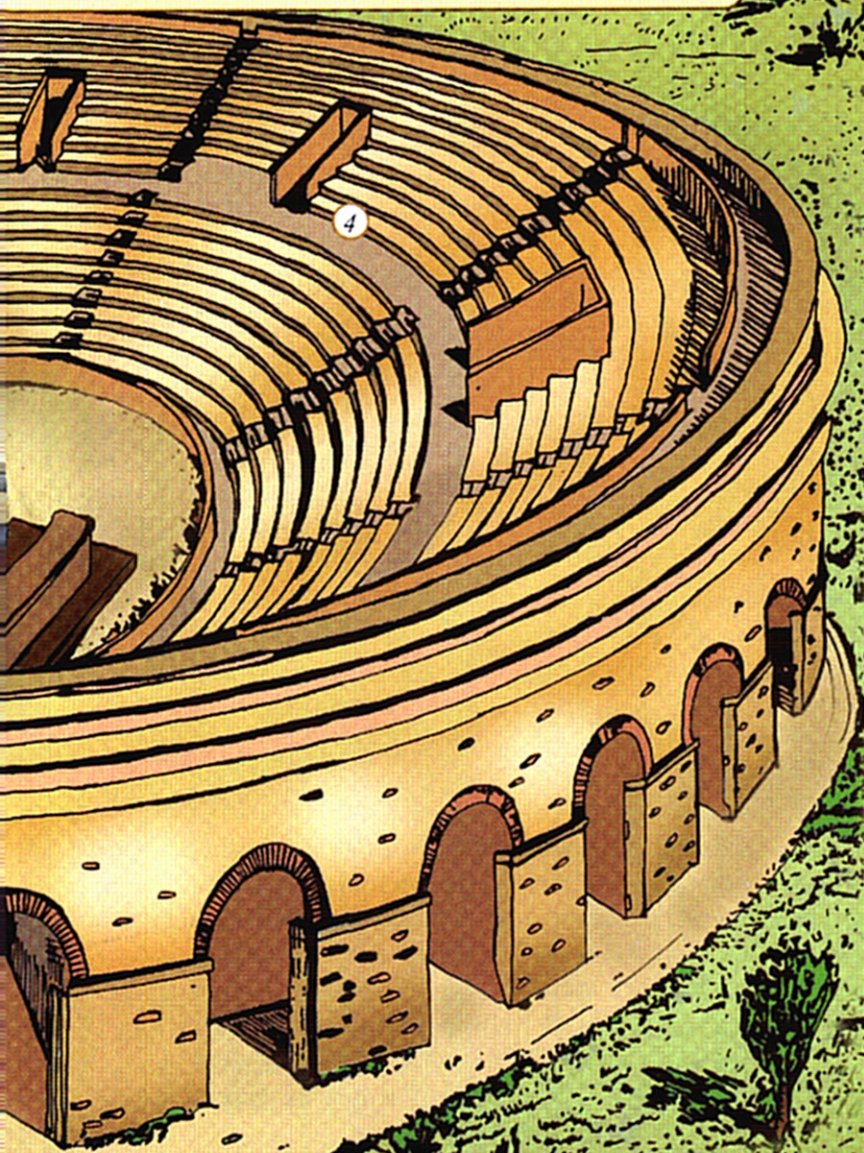
LEGENDA

- 1 *Dorycka świątynia Artemidy Ortii, trzecia z kolei, jaką wzniesiono w tym samym miejscu, pochodząca z II w. p.n.e.*
- 2 *Scena, która była miejscem biczowania młodzieńców - okrutnej próby wytrzymałości*
- 3 *Ołtarz z II w. n.e., zbudowany na miejscu poprzedniego z VI w. p.n.e.; tutaj był złożony ser, o który walczyli chłopcy*
- 4 *Widownia w kształcie zbliżonym do amfiteatru; ostateczną formę osiągnęła w epoce panowania rzymskiego*
- 5 *Bazy niezachowanych posągów, wystawionych dla uczczenia dobroczyńców spartańskiej polis*
- 6 *Rzeka Eurotas*

Malowało do siebie chłopców. Przyjaźnie tawaly niejednokrotnie związkami obyczaj przebywania dorosłych (zn). Malowidło nagrobne z Posej-

Rekonstrukcja zespołu świątyni Artemidy Ortii w Sparcie, według opisu pióra historyka opisu Pausaniasza (II w. p.n.e.) i danych archeologicznych.

Młody wojownik wykonuje taniec wojenny. Malowidło na wazie.

Rzut oszczepem. Malowidło wazowe.

WYCHOWANIE DOROSŁYCH

Po ukończeniu agoge, okresu kształtowania młodzieńczej osobowości Spartiaty, następował nowy etap wychowania dorosłego członka społeczności.

Ruiny starożytnej Sparty - mizerne pozostałości prężnego społeczeństwa i potężnego państwa.

Wprowadzenie zwyczaju wspólnych posiłków Spartanie przypisywali Likurgowi: *A pożywienia przydział im tyle, żeby ani się nie przejadali, ani nie odczuwali niedostatku. (...) Zakazał także niepotrzebego picia wina przy jedzeniu, które przynosi szkodę dla ciała i ducha, i polecił, aby każdy pił, kiedy ma pragnienie, uważając, że wtedy picie najmniej będzie szkodliwe i najprzyjemniejsze* (Plutarch „Żywot Likurga”).

Na wspólne posiłki Spartiaty miał obowiązek dostarczać ze swego kleros ustaloną ilość jęczmienia, sera, fig, przypraw, wina i mięsa. Jeśli nie sprostał tym

bręgo dokonał ktoś dla państwa, tak że przy tym nie ma zarozumiałości ani pijaństwa, ani bezwstydných czynów czy rozmów (Plutarch „Żywot Likurga”).

Do każdego ze starszych młodzieńcy musieli mówić „ojcze”, co podkreślało silny związek Spartiaty z grupą, do której został przypisany. Czas spędzany w towarzystwie dorosłych umacniał więzi między mężczyznami, przyczyniając się także do powstawania związków o charakterze erotycznym.

Wojenna chwała i niesława

W *syssitii* młodzieniec poznawał też cięży, żołnierski dowcip, z którego słynęli Spartiaci. Wzrastał w szacunku dla

Nowe obowiązki

Dwudziestoletni Spartiaty wkraczał w dorosłe życie (co symbolizowały długie włosy), ale nie miał jeszcze pełnych praw obywatelskich. Natomiast miał obowiązek walczyć za ojczyznę, a nawet (prawdopodobnie) uczestniczyć w zgromadzeniu ludowym. Nie mógł jednak sprawować żadnych funkcji publicznych ani mieszkać w swoim domu. Jego powinnością był udział w ćwiczeniach wojskowych i *syssitiach*.

Obywatel spartański nie mógł jadać w domu. Przez całe życie stołował się wraz z innymi członkami grupy, do której wstępował w wieku 20 lat. O przyjęciu młodzieńca do *syssitii*, liczącej zwykle około 15 osób, decydowało tajne głosowanie. Nawet jeden sprzeciw oznaczał odrzucenie. Kandydata dokładnie badano. Wybór stołówki miał ogromne znaczenie dla jego przyszłości - z jednej strony było ważne, z kim przez kilkadziesiąt lat będzie jadał, z drugiej zaś, wśród jakich (wpływowych lub nie) Spartiatów będzie się obracał. Właściwe towarzystwo mogło bardzo ułatwić karierę.

wymaganiom, przestawał być członkiem *syssitii*, co automatycznie wykluczało go z grona pełnoprawnych obywateli.

W *syssitii* znajdowali się ludzie w różnym wieku. Chodziło o to, aby *młodzi stale wychowywali się pod czujnym okiem starszych. Bo też jest zwyczaj opowiadać przy wspólnych biesiadach, co do-*

Biegi, najważniejsza dyscyplina igrzysk olimpijskich. Waza attycka; VI w. p.n.e.

systemu wartości, sławiącego oddanie dla państwa i dzielność okazaną na polu bitwy. Podczas biesiad słuchano poetów, którzy, jak Tyrtajos, głosili ideały bliskie

**Wyścigi końskich czwórek.
Malowidło na amforze
z końca V w. p.n.e.**

Spartiatom: Z takim człowiekiem nie będę się liczył ni o nim wspominał, / Który słynie z szybkości nóg lub z biegłości w zapasach, / Choćby on siłą i wzrostem Cyklopom nawet był równy / Albo szybszy był w biegu niżli tracki Boreasz, / Choćby nad Titonosa urodę wdzięczniejszym się zdawał, / Więcej też bogactw posiadał niżli Kinyras lub Midas, / Choćby był bardziej królewski niż Pelops, potomek Tantalą, / Albo uroczy by posiadał głos samego Adrasta, Choćby też wszelką sławą się cieszył - prócz sławy wojennej.

Spartiatą żył dla sławy wojennej, jaką dawało zwycięstwo lub śmierć na polu bitwy: Słynny jego grobowiec i dzieci wśród ludzi, / synowie synów i ród w przyszłości, / nigdy nie zginie jego imię ni zaszczytny rozgłos: / bo chociaż jest pod ziemią, staje się nieśmiertelny, / kto po bohatersku, dotrzymując placu i walcząc / o swoją ziemię i dzieci, padł ofiarą żywiołu Aresa. / Jeśli zaś uniknie losu bolesnej śmierci / i zwycięski zdobędzie wspaniałą chwałę oręża, / wszyscy go czczą popołu, młodzi i sędziwi, / wiele szczęścia zaznawszy odchodzi do Hadesu. / Na starość góruje wśród obywateli, / nikt nie śmie podważać jego uznania i prawa. / Wszyscy, zarówno młodzi

i rówieśnicy, na lawach / z miejsca mu ustępują - tudzież starsi (Tyrtajos).

System spartański był bezlitosny dla Strych mężczyzn, którzy nie sprostali ideałowi lub opuścili ich odwaga na polu bitwy (nazywano ich tchórzami - tresantes). Odnoszono się do nich z pogardą i dla

nauki innych naznaczano piętnem niesławny. Tresantes tracili prawa obywatelskie, musieli golić połowę wąsów i nosić ubrania w kolorowe łąty. Chwila słabości, a nawet wyjście bez szwanku z bitwy, w której zginęli inni, mogło być dla Spartiaty powodem życiowej tragedii, jego rodzinę zaś okrywała niesława.

Jeśli by - napisał w końcu V w. p.n.e. ateński historyk Tukidydes - polis Lacedemończyków opustoszała, a pozostały tylko świątynie i fundamenty budowli, to - jak sądzę - po upływie dłuższego czasu nikt z potomnych nie chciałby uwierzyć, że potęga Lacedemończyków była tak wielka, za jaką uchodzi, a przecież mają oni w swym posiadaniu dwie piąte Peloponezu oraz hegemonię nad całym półwyspem i nad licznymi sprzymierzeńcami; jednak przez to, że polis nie jest zwarcie zabudowana, że nie ma okazałych świątyń i budowli, lecz według dawniejszego helleńskiego zwyczaju jest założona na sposób wsi, może się komuś wydawać słabsza.

Spartanie, jak wszyscy Grecy, wierzyli słowom Likurga, który miał twierdzić, że polis tworzą obywatele, nie mury; jednak jako jedni z nielicznych, w myśl tej zasady, nie przywiązywali wagi do upiększania miasta. Dość powiedzieć, że Sparta doczekała się murów obronnych dopiero u schyłku swych niepodległych dziejów, czyli w III w. p.n.e.

Nasi a obcy

Surowy kodeks obowiązywał Spartiatę we własnym środowisku, lecz w kontaktach z obcymi najwyraźniej można było postępować bez skrupułów. Pewnego razu, w czasie wojny między Spartą a Atenami, zbiegła grupa niewolników ateńskich. Omamieni mirażem propagandy zwrócili się do Spartan o opiekę, licząc na uzyskanie wolności. Ci odsprzedali ich szybko Tebańczykom, nie chcąc zakłócić wewnętrznej równowagi demograficzno-społecznej i korzystając z okazji zrobienia świetnego interesu.

HOPLICI

Znajdowane elementy uzbrojenia oraz przedstawienia na wazach wskazują, że w VII w. p.n.e., a może nawet wcześniej, ciężkozbrojni piechurzy (hoplici) stali się główną siłą zbrojną państw greckich. Nazwa wojska pochodzi od słów hoplon (tarcza) oraz hopla (Im. od hoplon - całość uzbrojenia żołnierza).

Uzbrojenie

Na wyposażenie hoplity składały się: tarcza oraz krótki miecz i włócznia. W lewej ręce za specjalny uchwyt piechur trzymał tarczę, w prawej zaś włócznię. Wykonaną z drewna i pokrytą skórą, wzmocnioną metalowymi okuciami okrągłą tarczę mocowano dla większej stabilności rzemieniem na ramieniu. Zaopatrzona w żelazne ostrze włócznia o długości około dwóch metrów służyła do pchnięcia. Ochronę przed ciosami przeciwnika zapewniały: metalowy pancerz, hełm oraz nagolennice.

Falanga

Hoplisci walczyli w szyku zwanym falangą. Polegał on na równoległym ustawieniu kilku, zazwyczaj ośmiu szeregów żołnierzy. Na polu bitwy ścierały się ze sobą frontalnie dwie armie, a celem każdej z nich było zepchnięcie przeciwnika, zmuszenie go do ustąpienia, a następnie do ucieczki. Przy takim sposobie walki zasadniczą rolę odgrywała dyscyplina. Swą tarczą hoplita osłaniał stojącego z lewej strony towarzysza, co powodowało lekkie przesunięcie wszystkich żołnierzy stojących w jednym szeregu. W tej sytuacji los piechura zależał nie tylko od jego dzielności, ale i od postawy kolegów.

Brązowa
statuetka
hoplity
z Sybaris.

Kiedy w 480 r. p.n.e. król perski Kserkses na czele armii szacowanej przez Herodota na aż 2 641 610 (sic!) żołnierzy najechał Grecję, sprzymierzeni pod przywództwem Sparty Hellenowie postanowili bronić dostępu do ojczyzny w Wąwozie Termopilemskim. Miejsce jednej z najważniejszych bitew w historii świata to wąska (40 m) nizina na wschodnim wybrzeżu Grecji. Nazwa Termopile oznacza Gorące Wrota i wywodzi się od występujących tam dwóch słynnych źródeł siarczanych, z których akweduktami rozprowadzano gorącą wodę. Tędy wiodła droga obrona przez nadciągających z północy Persów, pragnących podbić południową Grecję.

W bitwach hoplitów nie było miejsca na indywidualne popisy walczących. Tworzyli oni ściśle współpracujący zespół. Wiele zależało od zgrania jego członków, co z kolei wymagało wytrwałych ćwiczeń.

Przez długi czas falanga hoplitów była groźną machiną, z którą inne ludy nie potrafiły walczyć. Związana z polis nie dawała się przeszczerzyć na inny grunt społeczny i polityczny. Dlatego królowie perscy chętnie zaciągali w IV w. p.n.e. greckich hoplitów jako najemników.

Żołnierski etos

W warunkach greckich wojna ciężkozbrojnych piechurów toczyła się według pewnej konwencji, której zasad przestrzegali wszyscy jej uczestnicy. Nie prowadzono w Grecji (do końca V w. p.n.e.) wojen mających na celu wyniszczenie przeciwnika.

Hełm brązowy typu korynckiego, dedykowany jako wotum dla Zeusa Olimpijskiego; początek V w. p.n.e.

O wyniku konfliktu zbrojnego decydowały bitwy - ze względu na charakter falangi - toczone na płaskich, rozległych równinach. Przeciwnik, który został zmuszony do cofnięcia się, respektował (na ogół) wynik potyczki, uznając się za pokonanego. Wojny Greków, nawet jeśli trwały

Bitwa termopilska, choć wygrana przez najeźdźców, dowiodła, podobnie jak inne starcia wojen perskich, wyższości greckiego sposobu prowadzenia wojny, w szczególności zaś wartości hoplickiej falangi. Rok później Ateńczycy wraz ze sprzymierzonymi siłami pokonali armię perską pod Platejami.

Starcie falang hoplickich walczących przy akompaniamencie aulosu (rodzaj fletu), pomagającego utrzymać wojownikom jednakowy rytm marszu. Detal z wczesnokorynckiej wazy Chigiego, powstałej około 600 r. p.n.e.

wiele lat, zajmowały zaledwie część roku. Żołnierze musieli przecież wrócić do domów, aby zebrać plony.

Spartanie byli najlepszymi hoplitami Grecji. Długotrwałe szkolenie i wpajane im od dzieciństwa zasady sprawiały, że *homojoi* (jednakowi) byli na polu bitwy niezwykłymi. Ale myli się ten, kto sądzi,

że chętnie wyruszali na wojnę. Ich sojusznicy mieli nieraz im za złe niechęć do podejmowania akcji zbrojnych. A jej powodem był nie tylko strach przed helotami, widmo buntu, które zawsze wisiało nad Sparta, ale także obawa przed stratami, jakie niosła ze sobą wojna.

Niemniej właśnie zwycięskie bitwy, zwłaszcza z Persami, stanowią prawdziwy wkład Sparty w dzieło ocalenia cywilizacji greckiej. Gdyby nie postawa Leonidasa, Eurybiadesa, Pauzania i tysięcy bezimiennych żołnierzy spartańskich w 480-479 r. p.n.e., Grecja mogłaby się stać mało ważną, graniczną prowincją imperium perskiego, a cały późniejszy rozwój jej kultury stałby się niemożliwy.

Król Sparty, Leonidas, z czterema tysiącami hoplitów opierał się przez kilka dni wielokrotnie silniejszym Persom. Zadanie ułatwił Kserksesowi zdrajca, który wyjawił mu położenie górskiej ścieżki pozwalającej na zajęcie Greków od skrzydła. Leonidas odesłał większość sprzymierzonych, pozostając w wąwozie z doborowym oddziałem trzystu Spartan i niewielkim oddziałem hoplitów Tespiów. Wszyscy, z wyjątkiem dwóch, zginęli. Poległym postawiono potem pomnik z napisem: Przechodniu, idź i powiedz Sparcie, tu leżą jej syny prawom jej do ostatniej poslušni godziny.

Brązowa statuetka kroczącego hoplity (ok. 500 r. p.n.e.) pierwotnie ozdabiała brzeg olbrzymiego naczynia. Jest cennym źródłem informującym o uzbrojeniu wojowników. Miało ono umożliwiać swobodne poruszanie się, chroniąc jednocześnie najważniejsze partie ciała. Hełm ulegał najczęstszym przemianom, spowodowanym nie tylko rozwojem techniki wojskowej, ale i przez modę. Pancierz, przeważnie z brązu, ulegał stosunkowo powolnej ewolucji. Z kolei tarcza była tak ważna, że od jej nazwy pochodziło określenie żołnierza ją niosącego (gr. hoplites), jak i całej formacji ciężkiej piechoty. Brązowe nagolenice chroniły nogi nie tylko przed nisko zadawanymi ciosami przeciwnika, ale i zabezpieczały przed przypadkowymi urazami.

OBYCZAJE

Kobiety spartańskie wychowywano trochę inaczej niż mężczyzn, a sprawy małżeństwa i rodziny podlegały wyraźnym regulacjom, uwzględniającym przede wszystkim interes państwa.

Spartanie w epoce archaicznej zdominowali igrzyska olimpijskie. Przed 550 r. p.n.e. większość zwycięzców przechodzących przez bramę stadionu w Olimpii (na zdjęciu) stanowili Lacedaemonczycy.

po kryjomu, starając się, aby nikt go na tym nie przyłapał: Likurg nakazał bowiem, aby mąż wstydził się, by go widziano, kiedy idzie do kobiety, i tak samo się wstydził, gdy od niej odchodzi. Więc - rozmawiał - gdy tak będą żyć ze sobą, to tym bardziej muszą się wzajemnie pożądać, a gdyby coś się urodziło, to będzie dzięki temu silniejsze, niż gdyby czuli przesyt we wzajemnych stosunkach. Ponadto zniósł zwyczaj, by każdy żenił się, kiedy chce, i nakazał zawierać małżeństwa w okresie fizycznego rozkwitu, uważając, że i to przyczyni się do płodzenia dzielnego potomstwa (Plutarch „Żywot Likurga”).

Kobiety cieszyły się w Sparcie znacznie większą swobodą niż w innych miastach greckich. Wprawdzie nie były poddawane *agoge*, ale przywiązywano ogromną wagę do kształtowania ich tężyzny fizycznej. Uczestniczyły w zawodach w bieganiu, zapasach, rzucie dyskiem i oszczepem. W czasie świąt religijnych brały udział w procesjach, tańcząc i śpiewając nago. Spartanki słynęły w Grecji ze swej siły.

Ideal obywatelki najlepiej wyraził poeta Alkman: *...Słynna chóru przodowniczka, / Bo sama tak resztę przyćmiewać się zdaje, / Jak gdyby między bydłem na pastwisku / Ktoś ognistego postawił rumaka / Nagród zdobywcę o grzmiących kopytach / Wprost ze snów, co wśród skalnych załomów się czają.*

Małżeństwo

Władze Sparty szczególną wagę przywiązywały do przyrostu ludności, najważniejsze bowiem było zapewnienie odpowiedniej liczby wojowników,

od czego zależała siła państwa. System spartański nie tolerował w związku z tym bezceństwa, ingerując w najbardziej intymne sfery życia obywateli. Jeśli rodzice młodych nie porozumeli się wcześniej w sprawie ich ślubu, w określonym dniu sprowadzano młodzież obojga płci do zamkniętego pomieszczenia, gdzie łączyli się w pary.

Na tych, którzy uchylali się od zawarcia małżeństwa, spadały kary. Starzy kawalerowie musieli zimą biegać nago naokoło rynku, wyśpiewując szydercze piosenki na swój temat. Nie wolno im też było oglądać *gymnopedii*, czyli igrzysk, na których nago ćwiczyli chłopcy. Nie przysługiwało im prawo do szacunku, jaki młodzi winni okazywać każdemu starszemu Spartiacie.

Małżeństwa zawierano zwykle między dwudziestym a trzydziestym rokiem życia, gdy Spartiata ciągle jeszcze mieszkał wspólnie z innymi obywatelami, a swój przyszły dom odwiedzał jedynie

Piechota i jeźdźcy. Krater kolumnowy w późnym stylu korynckim z początku VI w. p.n.e.

Gra w piłkę miała znaczącą rolę w wychowaniu Spartanów. Jedną z grup wiekowych agoge nazywano afajreis, czyli piłkarzami. Gracze uczestniczyli w rozgrywce parami; jeden z zawodników nosił na barana drugiego, który rzucał piłką. Amfora ateńska; 540 r. p.n.e.

Upaństwowiona rodzina

System spartański nie brał pod uwagę tego, co nazywamy miłością dwojga lub szczęściem domowego ogniska. Całe życie, także rodzinne, sprowadzało się do służenia państwu. Władze, a nie jednostka, decydowały o celu małżeństwa. Starano się przewidzieć najrozmaitsze sytuacje:

Gdyby się zdarzyło, że starzec pojął młodą żonę, Likurg wiedząc, że tacy szczególnie pilnują swoich kobiet, więc i tutaj ustanowił zupełnie inne zwyczaje. Nakazał bowiem staremu, aby wziął sobie do domu takiego, który fizycznie i duchowo mu się podoba, i by on płodził dzieci (Plutarch). W sytuacji zaś, gdy jego żona była bezpłodna, Spartanowie mogli zwrócić się do innego obywatela, którego partnerka rodziła silne i zdrowe dzieci, z prośbą, aby mu ją „wypożyczył”.

Pochodzący z Megalopolis wielki historyk hellenistyczny, Polibiusz, tak informuje nas o przypadkach poliandrii: *Wśród Lacedemonczyków panował zwyczaj, że trzech lub czterech mężczyzn mieli jedną żonę, czasami było ich więcej, jeśli byli braćmi. Dzieci należały do nich wszystkich razem. Jeśli mężczyzna miał już dość dzieci ze swą żoną, było szlachetnym zwyczajem oddanie jej jednemu ze swoich przyjaciół.*

Obywatelska postawa

Zamieszczone wyżej cytaty wskazują na instrumentalne traktowanie kobiet w Sparcie. Mimo to cieszyły się one znaczną, jak na warunki greckie, niezależnością. A działo się tak dlatego, że na nich spoczywały wszelkie obowiązki domowe

(choć nie wykonywały prac fizycznych, wyręczając się helotkami i helotami), odseparowanie zaś mężczyzn od spraw domu i rodziny pozostawiało im znaczną swobodę. Spartanki nie mogły wprawdzie mieć biżuterii ani nosić ozdób, ale słynęły w Grecji nie tylko z siły fizycznej i dyscypliny, lecz także z rozwiązłości i zamilowania do luksusu.

Zadnego innego państwa greckiego nie znamy z imienia tak wielu kobiet, jak właśnie ze Sparty. Niewiasty z wpływowych rodzin miały też prawdopodobnie niemały wpływ na politykę państwa, które doceniało ich rolę tylko w jednej dziedzinie - oczekując liczego i zdrowego potomstwa.

Ustanawiając różne kary za uchylanie się od małżeństwa, pomagając tym, którzy dzieci mieć nie mogli, władze spartańskie nagradzały też obywateli wywiązujących się ze swych powinności. Ojca trzech synów zwalniano z obowiązku służby wojskowej, czterech - ze wszystkich innych świadczeń. Matkom nie przyznawano podobnych nagród, ale również je doceniano, czego przejawem było powierzenie im obowiązku płodzenia dzieci z innymi mężczyznami. Gdy kobieta zmarła w pogoju, przyznawano jej, podobnie jak Spartiacie, który zginął na polu bitwy, prawo do zaszczytnego pogrzebu.

LEGENDA SPARTY

Sparta już w Starożytności miała zarówno zagorzałych zwolenników, jak i zaciętych wrogów. Uwielbienie dla tego polis było szczególnie żywe w środowisku arystokracji, zwłaszcza w Atenach, gdzie niechęć do demokracji popychała wielu ludzi wyższego stanu do idealizowania Sparty.

Ateńscy arystokraci - korzystając z wygod, jakie dawało im bogactwo, a także z demokratycznej wolności słowa - jako pierwsi ulegli mirażowi spartańskiemu, w rzeczywistości bardzo odległemu od ich potrzeb i dążeń. Nasuwa się podobieństwo do zachodnioeuropejskich intelektualistów, bezpiecznie i z daleka wychwalających model społeczeństwa komunistycznego. Żaden z chwalców tego totalitarnego ustroju (z wyjątkiem Ksenofonta) nie porzucił swej znienawidzonej, demokratycznej ojczyzny i nie osiadł w Sparcie.

Lacedemon był potęgą wojskową i właśnie niezwykłość tamtejszych hoplitów stanowiła najbardziej niezbitą dowód słuszności przyjętych przez państwo zasad ustrojowych. Spartan, którzy świadomie przyczyniali się do szerzenia swojej legendy, uznanie świata umacniało w przekonaniu o prawidłowości obranej drogi.

Koń sportowy z dżokejem na grzbiecie pokonuje przeszkodę. Brązowy pomnik z Artemizjonu; II w. p.n.e.

Informacyjny mur

Niestety, do naszych czasów przetrwały niemal wyłącznie dzieła chwalców Lacedemonu. Mieszkańcy tego polis nie przemawiają do nas własnym głosem. Spośród tych, którzy żyli w czasach istnienia klasycznej Sparty, większość stanowią jej wielbiele (Kritiasz, Ksenofont, Platon). Zaledwie nielicznym można przypisać obiektywizm (Herodot, Arystoteles).

Sparta odgrodziła się wysokim murem od reszty świata, niechętnie zezwalając obcym na przekraczanie granic. W rezultacie Grecy nie wiedzieli o niej wiele, szczególnie chętnie więc powtarzali informacje i anegdoty o dziwnych obyczajach panujących w Lakonii. Szczerze materiału źródłowego, jego fragmentaryczność i gloryfikowanie Sparty przez starożytnych utrudnia poznanie jej dziejów, a zarazem tłumaczy żywotność jej legendy.

Achilles i Ajas grający w kości. Waza Ekwazjasza z połowy VI w. p.n.e.

Użycie i nadużycie spartańskiego mirażu

Od epoki Odrodzenia idealizacja Sparty odgrywała ważną rolę w europejskiej polityce, kulturze i literaturze. Do wzorców spartańskich odwoływali się hiszpańscy jezuici, angielscy purytanie, francuscy rewolucjoniści i niemieccy naziści. Wszyscy oni szukali w legendzie przykładów potwierdzających słuszność własnej ideologii.

Z pewnością trudno obecnie znaleźć wielbicieli stworzonego przez Spartan modelu państwa, ale jego mit nadal żyje, choćby wówczas, gdy wysławiamy się lakonicznie albo chwalimy spartańskie metody wychowawcze.

CHRONOLOGIA DZIEJÓW SPARTY

III/I tysiąclecie p.n.e.

X-IX w. p.n.e.

IX-VII w. p.n.e.

VIII-VII w. p.n.e.

VI w. p.n.e.

480-479 r. p.n.e.

478 r. p.n.e.

478-446 r. p.n.e.

465-461 r. p.n.e.

446 r. p.n.e.

431-404 r. p.n.e.

394-386 r. p.n.e.

371 r. p.n.e.

369 r. p.n.e.

242 r. p.n.e.

227 r. p.n.e.

146 r. p.n.e.

395 r. n.e.

VI i IX w. n.e.

przybycie Dorów na Peloponez.

ukształtowanie się zaczątków państwa spartańskiego wokół pięciu wsi: Kynosura, Mesoa, Limnaj, Pitana i Amyklaj.

ukształtowanie się ustroju społecznego i politycznego Sparty (tzw. reformy Likurga).

opanowanie Mesenii (I i II wojna meseńska).

powstanie Związku Peloponeskiego i hegemonia Sparty na Peloponezie.

Sparta staje na czele koalicji antyperskiej; bitwy pod Termopilami, Salaminą i Platejami.

Sparta rezygnuje z dalszego przywództwa w wojnie z Persami; zastępują ją w tej roli Ateny, tworząc I Związek Morski (Symmachia Delijska).

stopniowe narastanie konfliktu ateńsko-spartańskiego o hegemonię w Grecji.

bunt helotów w Mesenii (III wojna meseńska).

Sparta zawiera z Atenami tzw. pokój trzydziestoletni.

wojna peloponeska; zwycięstwo Sparty i jej hegemonia w Grecji.

Teby, Korynt i Ateny, korzystając z poparcia Persji, rozpoczynają wojnę ze Spartą (wojna koryncka);

Persja opowiada się ostatecznie za Spartą, co pozwala jej zachować przewodnią rolę w Grecji (pokój Antalkidasa).

Teby, wzmocnione dzięki reformom Epaminondasa i Pelopidasa, pokonują armię spartańską w bitwie pod Leuktrami, co kładzie kres hegemonii Sparty w Grecji.

dążąc do osłabienia Sparty, Tebańczycy doprowadzają do oderwania od niej Mesenii i utworzenia niezależnego, a wrogiego Sparcie, państwa; mimo podejmowanych później prób wzmocnienia, okrojona terytorialnie i otoczona wrogimi państwami (Mesenia, Mantinea, Argos) Sparta nigdy już nie odzyskała dawnego znaczenia.

próba reform ustrojowych, podjęta przez króla Agisa IV, zakończona fiaskiem wskutek oporu bogaczy.

kolejna, również nieudana, próba wzmocnienia państwa za panowania króla Kleomenesa III.

słaba Sparta podbita przez Rzym.

zniszczenie Sparty przez Gotów.

niszczycielskie najazdy Słowian na Spartę.

Gdy w 369 r. p.n.e. Meseńczycy wyzwolili się spod 300-letniego panowania Sparty, zaraz wokół swojej stolicy wzniesli potężne fortyfikacje.